

„Freudomarxista” volt-e József Attila?*

Szántó Judit *Napló és visszaemlékezésének* egyik helyén József Attilát idézi, aki egy ízben kijelentene: „Hogy az analízis mi a csoda, azt nem tudom, de tulajdon javulásomban érzem, akármit is mondtok, s az lesz az igazán szép, amikor a marxizmust és a freudizmust összekapcsolhatjuk” (Szántó, 1986, 139-140.).

Nehéz volna ellenőrizni, hogy a memoáriró emlékezete pontosan őrizte-e meg a költő szavait. De kétségtelen, hogy Marx és Freud szintézise mint program és látomás, a marxizmus és a pszichoanalízis viszonya mint teoretikus probléma József Attila életművének számos helyén felbukkan, nem csupán tanulmányaiban, elméleti írásaiban, hanem – nyíltabban vagy áttételesebben – verseiben is. József Attila – mondhatnánk tehát – freudista volt és egyszerismind marxista. Ezzel a megállapítással azonban rögtön a sűrűjébe kerülünk egy olyan – ideológiai nehéztüzérséggel vívott – csatának, amely nemcsak a költő személye és műve, hanem a huszadik századi marxizmus különböző irányzatainak ideológiatörténeti értékelése körül folyt a múltban, és bizonyos tekintetben mind a mai napig folytatódik.

A freudi pszichoanalízisnek a hatvanas évek elején kezdődő, fokozatos „dekriminalizálásával” szellemi közéletünkben létrejött a freudizmus és a marxizmus békés egymás mellett élése, az ideológiai fegyverszünet, amelynek feltétele, hogy egyik fél sem lépheti át a demarkációs vonalát/ A pszichoanalízis „rehabilitálását” nem követte a Freud és Marx szintézisét hirdető irányzatoknak, a „freudomarxizmusnak” a felmentése, még kevésbé tárgyilagosabb értékelése. Ha meggondoljuk, érthető volt ez a tartózkodás, hiszen a freudomarxizmus lényegében eretnekmozgalom volt, mindkét irányzatnak a főcsapáson kívüli, marginális vagy peremre szorított övezeteiben hatott elsősorban. Vádolták trockizmussal, revizionizmussal, szociálfasizmussal; bürokrácia- és tekintélyellenességét, kihívó, polgár- és funkcionáriuspukkasztó jelszavait a hatvanas évek diákmozgalmai elevenítették fel, zászlajukra tűzve az alapító atyák és az apostolok, közöttük Wilhelm Reich és Herbert Marcuse nevét. A „freudomarxistáknak” a „létező szocializmussal” szembeni fenntartásai (nem is szólva Reichnek a szovjet családi és társadalmi viszonyok felett gyakorolt éles kritikájáról) egészen a legutóbbi időkig eleve gyanússá tettek minden ilyen vagy ehhez hasonlítható törekvést.

József Attila kettős vonzalma ma már persze nem tartozik az ideológiai tabuk

---

* In: Horváth Iván, Tverdota György (szerk.): „Miért fáj ma is”: *Az ismeretlen József Attila*. Budapest: Balassi, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 259-293.

közé. Lezárult az az időszak, amikor a költőt mint marxistát heroizálni kellett, ugyanakkor freudista érdeklődését ideológiai eltévelyedésként illet megbélyegezni, vagy jobbik esetben elhallgatni. Az utóbbi években több olyan dolgozat is napvilágot látott, amely a Freud és Marx iránti kettős elkötelezettséget – más-más megközelítésből – árnyaltabban elemzi. Így például, Bókay Antal (1980), Garai László (1986), Gyertyán Ervin (1980), Németh G. Béla (1983), Tverdota György (1987), Miklós Tamás (1988) írásaira gondolok. Ezeknek az írásoknak a tükrében ma már tisztábban látható, hogy mi volt szerepe József Attila világképében a freudista és a marxista elgondolások kombinálásának. Talán az is jobban kiviláglik, hogy ez a „freudomarxizmus” nem egyszerűen két ideológia doktriner összekapcsolása volt, nem csupán elvont intellektuális kísérletezés, hanem költői nyersanyag, személyes élmény is, egyszersmind törekvés a racionalizálásra, támasz és kapaszkodó, konfliktusok, válságok, ambivalens érzelmek kifejezőmódja. Nemcsak a tanulmányíró volt tehát „freudomarxista”. Bizonyos értelemben az volt a költő, sőt a páciens is, ha ezt a – teoretikus szempontból sokszor igencsak zavarbaejtő – „freudomarxizmust” szenvedésként és szenvedélyként, önmagával folytatott párbeszédként, kérdések és magyarázatkísérletek rendszereként értelmezzük. E gyötrelmes belső párbeszédben az ideológia legdoktrinerebb elemei is személyessé – szinte kísértetiesen személyessé válnak. Mint például az *Eszmélet* című költeményben (1934):

Im itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ – ég, hevül,
s te lelkedet érzed, a lázat.
Rab vagy, amíg a szíved lázad –
úgy szabadulsz, ha kényedül
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziúr települ.
(JAÖV, 445. sz.)

A „freudomarxizmusnak” József Attilánál sajátos közvetítő szerepe van: összeköttetést létesít, feszültséggel terhes viszonyt teremt a gondolkodó mint ideológus és a költő mint világkép-alkotó, az ideológia objektív és a világkép szubjektív elemei között. De mi az „objektív” és mi a „szubjektív” ebben a szintéziskísérletben? Többen állították már, hogy József Attila idevonatkozó elképzelései nem mások, mint beteges elmeszülemények, jobbik esetben jámbor vagy kevésbé jámbor tévedések. Ennek a dolgozatnak az a célja, hogy bebizonyítsa; nem idioszinkráziás ötletekről van szó. Igyekszik bemutatni, hogy József Attila „freudomarxista” törekvései szorosan kapcsolódnak más kortárs elképzelésekhez is. Felvázolja azt az eszmetörténeti hátteret is, amelynek ismeretében József Attilának a pszichoanalízis és a marxizmus viszonyára vonatkozó, változó elképzelései pontosabban elhelyezhetők a korszak ideológiatörténetében és egyszersmind az életmű egészében.

1. A „freudomarxizmus” és a pszichoanalitikus hagyomány Magyarországon

Az eszmetörténeti vonatkozások rekonstruálását azzal kell kezdenünk, hogy a pszichoanalízis magyarországi történetének már a legkorábbi időszakában elágazások jöttek létre a progresszív szellemi mozgalmak és kulturális törekvések felé. A pszichoanalízis iránti érdeklődés fő letéteményese ez idő tájt a liberális polgárság volt – innen kerültek ki első páciensei, népszerűsítői és mecénásai. Irodalmi és kritikai recepciója is ebben a közegben kezdődött. Ignotus, a *Nyugat* főszerkesztője az 1913-ban létrejött Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület alapító tagja volt, s folyóiratában rendszeresen helyt adott az új tan művelőinek és híveinek. (A pszichoanalízis magyarországi történetéről lásd részletesen: Harmat, 1986.)

A *Nyugat* több jeles írójánál, költőjénél kimutatható a pszichoanalízis (felületibb vagy mélyebb) hatása (így például Csáth Gézánál, Kosztolányinál, Babitsnál, Karinthyánál, Szilágyi Gézánál és másoknál). A *Szép Szó* egyik 1936-os, Freudot köszöntő számában írja Ignotus: „Mialatt a szaktudomány nem tudott vele mit kezdeni, a földteke egész intellektualitása mögé szegődik s a művészetek [is a pszichoanalízis] szolgálatába állanak. (A század eleji Magyarország, mint sok mindenben, ebben is elől járt: [...] én egyik első író voltam, aki az új igazságra felfigyeltem...)” (Ignotus, 1936, 194.)

A pszichoanalízis első nemzedékének legkiválóbbjai (élükön Ferenczi Sándorral) szoros kapcsolatot tartottak fenn a polgári radikális körökkel is. Mint szabadgondolkodók, eszmevilágukat tekintve sem álltak távol a polgári radikalizmustól, amint ezt Ferenczi Sándor korabeli, gyakorta élesen társadalomkritikai hangvételű írásai tanúsítják. Ilyen például „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről” című írása (Ferenczi, 1982). A pszichoanalitikusok közül többen részt vettek a Galilei Kör tevékenységében, s publikáltak a polgári radikalizmus fórumain, így a *Szabadgondolatban* és a *Huszádik Században*. 1918-ban, az őszirózsás forradalom napjaiban a radikális egyetemi ifjúság Ferenczi professzori kinevezését indítványozta – a kinevezésre azonban csak 1919 áprilisában, a Tanácsköztársaság alatt került sor. Először a világon Budapesten létesült egyetemi pszichoanalitikai intézet, amely azonban a kommün bukásával megszűnt (Lásd erről Erős, Giampieri, Kapás, Kiss, 1987.) A pszichoanalízis 1919-es, meglehetősen kedvező fogadtatására jellemző, hogy *Magyar kálvária – magyar feltámadás* című könyvében Jászi Oszkár azt a – valószínűleg túlzó – megállapítást teszi, hogy a forradalmak idején a freudizmus „a kommunista ifjúság bálványa” volt (Jászi, 1920).

A forradalmak bukása után a pszichoanalízis mozgástere beszűkült. Elkötelezett művelői és szimpatizánsai közül többen emigráltak – ideiglenesen vagy végérvényesen. A mag azonban mégsem távozott. A húszas években az itthonmaradt analitikusok körében kibontakozott egy jelentős, sok szempontból az „ortodox” pszichoanalízist módosító, meghaladó irányzat, amely a „lélekelemzés budapesti iskolája” néven vonult be a mozgalom történetébe.

A magyarországi pszichoanalízis értékvilágában továbbra is a liberalizmus maradt

a meghatározó. Ferenczi szavaival egy „individuál-szocialisztikus” irány, amely „az egyének természetadta különbségét legalább úgy fogja méltányolni, mint a közös együttélés miatt mellőzhetetlen, bár nehezeit elviselhető organizációt” (Ferenczi, 1922, 554.). Ugyanakkor a pszichoanalízis mint folytatódó irányzat fontos szerepet játszott a galileánus, októbrista hagyományok ébrentartásában, továbbélésében. A kapcsolat továbbra is eleven. Ezt közvetíti az irodalom, erre utalnak a személyes kapcsolatok, amelyek részben a Budapesten élő idősebbekkel, részben a weimari köztársaságban tartózkodó és ott analitikus kiképzésben részesülő fiatalabbakkal szövődtek. (Vágó Márta például többször említi memoárjaiban [Vágó, 1975] Gerő Györgyöt, a Németországban élő fiatal analitikust, aki Rónai Zoltánnak, a Tanácsköztársaság egyik szociáldemokrata népbiztosának volt az unokaöccse – de ez idő tájt Berlinben volt Lantos Borbála és Gyömrői Edit is, mindketten aktív résztvevői az 1918-19-es eseményeknek.) Ebben a körben sokan ismerték az analitikusokat, Ferenczit, Róheimet, Hermannt, Hollóst és másokat. Voltak, akik analízisbe jártak valamelyikükhöz, olvasták cikkeiket a *Századunkban*, a *Nyugatban*, a *Korunkban*, a *Szép Szóban* és más folyóiratokban. A lélekelemzés kisugárzása is növekszik: hagyományos befogadónak, a liberális polgárságnak, illetve a volt galileánusoknak és szabadgondolkodóknak a körein túl erőteljesen hatni kezd a húszas és a harmincas évek fordulóján éretté váló fiatal, gyorsan radikalizálódó, elsősorban urbánus értelmiségiekre.

Ez az értelmiségi kör a freudizmussal szimpatizál, ugyanakkor határozottan a baloldali, szocialista eszmék felé orientálódik. Az idősebb analitikusok többsége – keserű tapasztalatai miatt is – inkább távol tartja magát a közvetlen politikai megnyilatkozásoktól. Ám a mozgalom periferiáján komoly erjedés indul meg. Baloldali orvosok (Gartner Pál, Neufeld Béla, Doktor Sándor, Totis Béla) fedezik fel maguknak Freudot. A szociáldemokrata orvosegyesület ülésin hevesen vitatkoznak a pszichoanalízis „értékéről és értelméről”. A mélypszichológia Freudtól különböző mértékben eltávolodott irányzatainak hívei, így a stekeliánusok (például a már említett Gartner), az adleriánusok (Kulcsár István, Székely Béla) kezdik hirdetni a lélekelemzés marxista revíziójának programját. A *Korunk* – amelynek jelentőségére később még visszatérünk – rendszeresen közöl cikkeket, tanulmányokat, recenziókat a pszichoanalízisnek és határterületeinek témakörében. A „mélypszichológiai” érdeklődésű értelmiségiek közül kapcsolatba kerülnek az illegális kommunista párttal is. Ugyanezen időben Gyömrői Edit, József Attila későbbi analitikusa Németországban vesz részt a kommunista mozgalomban, s együttműködik az ottani baloldali analitikusokkal, így Otto Fenichellel, Wilhelm Reichel és a többiekkel.

2. Hogyan fedezik fel a marxisták Freudot?

A korszak baloldali értelmiségi kultúrájában a lélekelemzés tehát sokaknak volt egyik meghatározó intellektuális – nemegyszer pedig személyes-érzelmi alapélménye is. Bálint György írja egy helyen: „Meg kell mondanom, hogy ha világnézetemhez nem is, világvilágképemhez alapvetően hozzájárult a Freuddal való megismerkedés” (Bálint, 1966, II. 172.). Vas István a *Nehéz szerelem* lapjain részletesen feltárja azt a

hatást, amelyet Freud művei ébreszthettek egy baloldali tájékozódású fiatalemberben a húszas és a harmincas évek fordulóján. Így ír a pszichoanalízissel való első találkozásáról:

„A levegőben Volt Pesten is, Bécsben is, homályosan, majdnem fenyegetően, s én kelletlenül és ellenérzéssel fogtam fel foszlányait. [...] Ellenállásom egy percig sem szűnt meg tiltakozni e neurotikus terror ellen, de talán még bosszantóbb volt a freudizmus fölényes ellentámadása: persze hogy tudatos lényünk tiltakozik ez ellen az igazság ellen, hiszen fő célja éppen a föltárt vagy föltárandó lelki tartalmak elfojtása. És micsoda elmeművészetet fejlesztett ki a józan kételyek visszaverésére: az ambivalencia, az invertálás, a szimbólum, az elfojtás, az átvitel, a szublimálás – megannyi kibúvó varázsigé az észérvek elnémítására.” (Vas, 1983, 281.)

Néhány passzussal később így folytatja:

„Közben azonban, amikor Freudot olvastam, észre kellettennem, hogy maga is művésze az írásnak, akárcsak Marx és Engels vagy azok a filozófusok, akiket szerettem... És mire a Totem és tabuhoz értem, láttam is azt a lehetőséget, amelyet ez a stílus mindig is jelzett: az értelem türelmes, de szívós igyekezetét, hogy megértse és ellensúlyozza a lélek sötét és irracionális erőit. [...] A Totem és tabu már korántsem riasztott annyira vissza, mint Freud korábbi, kezdetlegesebb művei; talán mert az atyai zsarnokság ösképének megfejtése valamelyes magyarázatot adott arra az idegenkedésre, amely apámtól elválasztott, de talán azért is, mert a korábbi könyvek kisszerű vagy klinikai példái után az emberi együttélésnek olyan általánosabb és fontosabb jelenségeiről szólt, amelyek megértéséhez marxista műveltségem nem volt elegendő. [...] Freud későbbi korszakának néhány nagy könyvével felkavarta a gondolkodásomat, és olykor a verseimbe is belevegyült.” (Vas, 1983, 284.)

A *Nehéz szerelem* egy másik helyén Vas István megemlékezik arról a – saját szavaival – „nagyképű kamasz-zagyvaságokkal felduzzasztott szociopszichológiai tanulmányáról”, amely a *Korunkban* jelent meg, 1929-ben, „A polgárság lélektanához” címmel. (Vas, 1929, 796-801.) Szellemi önéletrajzában a tanulmány záró gondolatait idézi: „A szocialista ember számára nem létezik a tudatalatti és a tudat (reális érdek és takaró ideológia) kettőssége, nem szabadíthatja fel magát anélkül, hogy minden elzárkózást, lelki korlátozást megszüntetne. Ezzel egyidejűleg, minthogy megszünteti az árutermelés eltárgyasodását, felszabadítja és soha nem látott fejlődésnek indítja az egyéniséget. És ezzel az átalakulással, megtörténik pszichológiai síkon az ugrás a szükségszerűségből a szabadságba.” Ötven évvel később így kommentálta Vas saját „kamaszkori zagyvaságát”: „Tanulmányom egyik rejtett – talán önmagam előtt is rejtett – indítéka az volt, hogy megpróbáljam a marxista dialektika áttételével igazolni azt a teljes feloldódást a szerelemben, amiben akkor az élet legfőbb értelmét láttam.” (Vas, 1983, II. köt., 9-10.)

Idézzünk fel egy másik tanút, Németh Andort, aki így mondja el „Saulusból Paulussá válásának” történetét:

„Attila jelentette nekem, hogy az *Imago* című pszichoanalitikus folyóiratban

megjelent egy közlemény Kafkáról. Erre én meglátogattam Attila kezelőorvosát, Rapaport Samut. Előadtam neki a kérelmemet, amit hosszabb beszélgetés követett, amelynek során Rapaport azt mondta, hogy énrám is ráférne egy kis analízis, s ő szívesen elfogad páciensének. Én erre persze azt mondtam, hogy nem vállalhatom a dolgot, mert tudom, hogy az analitikus elvből nem kezel senkit ingyen. Ennyit már tudtam, hiszen az erdélyi *Korunk*ban írtam is egy meglehetősen nagyképű tanulmányt a pszichoanalízis terápiájáról, kétségbe vonva nem a dolog elméleti jelentőségét, hanem annak praktikus hasznát. [...] Majd két évig jártam Rapaport Samuhoz. E két esztendő során sok minden kiderült rólam. Sok mindent megtudtam, amit nem tudtam magamról.” (Németh, 1973, 650.)

Németh Andor – akinek már a húszas években megjelentek Freudról szóló írásai – nyilván többet tudott az analízisről, mint amennyit az idézett passzusban bevall. Az sem kizárt, hogy aktívabb szerepe volt József Attila lélekelemzés iránti érdeklődésének felkeltésében. De akárhogyan történt is, többeknél rekonstruálható egy folyamat, amelynek során az analízissel szembeni – különböző forrásokból származó – ellenállás megszűnik, illetve átvált egy furcsa szellemi vagy éppen terápiás „kalandba”. Mi ez a pont József Attilánál, hogyan rekonstruálható „megtérése” története?

Ha hinni lehet, Szántó Judit visszaemlékezésének, a fordulat 1931-ben következett be, mégpedig oly módon, hogy József Attila a villamoson utazva összetalálkozott a Németh Andortól már említett Rapaport Samuval, stekeliánus analitikussal, régi szegedi ismerősével, aki arra kérte őt, keresse meg, mivel szeretne vele beszélni. A költő meg is látogatta Rapaport doktort, s e látogatás során megállapodtak abban, hogy József Attila stilizálni fogja Rapaport *Idegés gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című könyvét (Rapaport, 1931). József Attila Rapaport könyvét szerkesztgetve becsületes hipochonderként sorra fedezi fel magán azokat az „ideges tüneteket”, amelyekről a munka során tudomást szerez. Így hát – mintha mi sem lenne természetesebb – megállapodik az orvossal, hogy a stilizálásért járó tisztos honoráriumot majd „leanalizálják”. Állítólag ily módon Merült József Attila először analízisbe. Szántó Judit beszámol az analitikus kezelés drámai, felkavaró hatásáról is. Könyvének két különböző helyén is elpanaszolja, hogy az első analitikus óra után József Attila élettársát fenyegette: meg fogja ölni. (Szántó, 1986, 30., 90.)

Szántó Judit megközelítésében Rapaport (a többi analitikussal együtt) gyűlöletes figura, közvetlen okozója, vagy legalábbis kiváltója a majdan bekövetkező tragédiának. „De vajon tudják-e az orvosok – kérdezi –, hogyan viselkedik otthon betegük, aki míg egy hosszú óra múltjából sorra szedi elő féltett és nem is tudott titkait, addig a jelenben, valami ésszerűtlen sehová se tartozással lebeg.” (Szántó, 1986, 31.) A képlet világos: az ártatlan költőt egy gonosz analitikus csábítja el, viszi bele a freudizmus (zsák)utcájába. Ezt a képletet látszanak igazolni József Attilának azok a – terápia megkezdése előtti – megnyilvánulásai, amelyekből egy markánsan pszichológiaellenes álláspont olvasható ki. Szántó Judit említi azt az esetet, amikor József Attila a pszichoanalízis ellen foglalt állást a Jaurès-kör egyik ülésén, ahol Gartner Pál ideg orvos, a stekeliánus kör egyik tagja tartott előadást. A doktor divatos, ez idő tájt sokat vitatott témáról, az ifjúság szexuális nyomoráról beszélt, Szántó Judit szerint azt állítván, hogy „impotens és beteg volna a mai generáció”. József Attila

analízisellenes közbeszólása viszont így hangzott: „Más az, ha egy ember, nyolcszobás lakásban lakik, hol gőzfűtéses meleg van, és ő, már mint a gazdag a dunna alatt vacog. És más, ha egy ember télen kiskabátban az utcán vacog. Lakást az ifjúságnak! ezzel fejezte be. Persze nagy taps után sietett felém, akkor még boldogan éltünk és úgy is éreztük igazunkat.” (Szántó, 1986, 30.)

A visszaemlékezés egy másik helyén a szerző így idézi fel ugyanezt az epizódot: „Akkor Attila még távol volt a freudizmustól. És emlékszem egy előadásra, amit egy analitikus tartott a nemi nyomorúságról. Attila itt felszólalt. A következőket mondta: »A munkásoknál ne beszéljünk nemi nyomorúságról. Oldjuk meg szociálisan a kérdéseket és akkor ez megszűnik előadásanyag lenni. «” (Szántó, 1986, 80.)

Szántó Juditnak igaza lehet abban, hogy a szexuális tömegnyomor pszichoanalitikus megközelítése és a munkásifjúság nemi problémáinak szociális szempontú vizsgálata meglehetősen távol esik egymástól. Csakhogy: József Attila többször idézett közbeszólása egyáltalán nincs ellentétben azzal, amit a freudomarxisták, nevezetesen Wilhelm Reich és hívei állítottak – ti. hogy a szexuális és a szociális kérdések a legteljesebb mértékben összefüggnek egymással. Érdemes idéznünk itt a Reich által 1933-ban Düsseldorfban alapított Szexuálpolitikai Szövetség programjából:

„A higiénikus szexuális élet legalapvetőbb feltétele, hogy a szexuális partnerrel egyedül lehessen maradni. A tömegek lakáshelyzete eldurvítja szexuális életüket, a nemi élet nem higiénikus feltételei károsítják egészségüket és mindez komoly károkat okoz a gyermekek szexuális fejlődésében. A kapitalizmusban a széles tömegek számára elérhetetlen a lakásreform. [...] Ezzel szemben, ha a proletár Szovjet-Oroszországot vesszük szemügyre, ahol a föld és a telek magántulajdonát megszüntették, azt látjuk, hogy bár ott is van lakáshiány, kibontakozóban van a széles tömegekre kiterjedő lakáskultúra, amely a lakáskérdés későbbi megoldásának alapját képezi.” (Reich, 1983, 189.)

Talán inkább arról van szó, hogy József Attilát 1929-30 tájékán már igencsak elevenen foglalkoztathatják azok a témák, amelyekre a baloldali analitikusok reflektáltak. Nyilván nem volt még sem freudista, sem „freudomarxista” e szavak pontosabb értelme szerint. De olvasmányélményei, barátaival, ismerőseivel folytatott beszélgetései valószínűleg elmélyítették ismereteit és érdeklődését is felcsigázták a pszichoanalízis iránt, amely ekkortájt – Vas István korábban idézett szavai szerint – amúgy is „a levegőben volt”. Tudjuk például, hogy József Attila és Vágó Márta a Kecskeméti testvérekkel együtt pszichoanalitikus problémákat taglalt. „Természettudományi alapon mérlegeltünk lélektani kérdéseket” – emlékezik Vágó Márta (Vágó, 1975, 77.). Kosztolányi Ádámtól tudjuk, hogy a Kosztolányi-házban is Freudról folyt a vita József Attilával, aki egy ízben (1930 januárjában) a pszichoanalízisről azt találta mondani, hogy „én ellene vagyok Bergson alapján” (Kosztolányi, 1966, 112.).

A Kosztolányiéknál tett megjegyzését persze érthetővé teszi Bergson iránti érdeklődése, valamint művészetbölcseleti, esztétikai írásainak, töredékeinek, kritikáinak általános – és olykor igencsak indulatos – pszichológiaellenessége. Ennek a pszichológiaellenességnek valószínűleg legkorábbi dokumentuma egy Gáspár

Endrének szóló, 1926-os párizsi levél, amelyben a költő egy magyar népdalt idéz, s a következő kommentárt fűzi hozzá: „Hát itt a népköltő egy bötüt sem mond arról, hogy fáj a szíve (amilyen elemekből ma már Freud és a pszichoanalitikusok tanainak ismerete alapján könnyű verset írni s az ilyen versek egymástól csak nyelviileg különböznek)” (JAVL, 121.) Ugyanebben a levélben írja: „Verset most már oly komolyan írok, mintha sortüzet vezényelnék az elítélre, vagy autót vezetnék a tüntetők között. Ha kezembe veszem a tollat, tudom, hogy pontosan megoldandó matematikai egyenlet előtt állok s hogy ezt a vállalt, illetve szervezetem és fene tudja, milyen erők által diktált stúdiumot a legpontosabban kell megoldani.” Világosan megfogalmazódik itt az esztétikai írások (és jó néhány későbbi költemény) egyik gondolati alapproblémája: „kik fogják a ceruzát”, hol vannak, s melyek azok a „fene tudja, milyen erők”, amelyek az ihlet lényegét teszik, s amelyek determinálják a művészi tevékenységet. A válasz: az ihletnek ezek a forrásai nem az individuumban, nem az önmagába zárt szubjektum pszichológiai sajátosságaiban rejlenek. „Nem szükséges, hogy én írjak verset, de úgy látszik, szükséges, hogy vers írassék, különben meggömbülne a világ gyémánttengelye” – írja az „Irodalom és szocializmus” című dolgozatában (JAÖM, III, 81.).

A József Attila-i esztétika programja: „a művészi alkotás műhelyéből” ki kell söpörni „a lélektani szemetet”. (JAÖM, III, 226.) Létre kell hozni egy metafizikai alapú művészetbölcseletet, amely az ihlet forrását valamilyen módon a kollektívumban ragadja meg. A jelek szerint József Attila 1929-30 táján éppen ennek a „lélektani szemétnek” a kisöprésével és egy kollektivistá esztétika kidolgozásával foglalatoskodik. Ez a vezérfonala az „Irodalom és szocializmus”-nak, az „Esztétikai töredékek”-nek, de ezt a témát variálja műbírálataiban is, mint például az „Ady-vízió”-ban, a Babits- és a Kassák-bírálatban stb. A kollektív eszme hordozója pedig lehet a nemzet: „A nemzet: közös ihlet, A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs” – írja az „Ady-vízió”-ban (JAÖM, III, 26). De a nemzet helyébe csakhamar a proletariátus lép: „Valóságos művet, amely fenn is marad, ma bárki csak osztályharcos szemlélettel alkothat” – állítja az „Irodalom és szocializmus”-ban. (JAÖM, III, 99.) És végül: kiderülhet, hogy a kollektív eszme hordozója az emberiség múltja, a tudattalan mélye. „Azt is tudjuk – írja a Kassák 33 verséről szóló bírálatában –, hogy a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről – de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemlő múltjából hozza föl képeit.” (JAÖM, III, 111.)

A pszichológiaellenesség, pontosabban a pszichologizmus mint esztétikai irányzat elutasítása tehát elvezethet egy olyan pszichológia igenléséhez, amely – a tradicionális lélektani iskolákkal szemben – maga is *kollektivistikus* előfeltevéseken alapul, így értelmezhető – bizonyos szempontból – a pszichoanalízis, de még inkább a „freudomarxizmus”, amely nyíltan hirdeti a kollektív, ezen belül a társadalmi és a gazdasági folyamatok prioritását, az egyéni lélek társadalmi determináltságát.

József Attila pszichoanalízishez vezető útjában minden jel szerint fontos szerepe van annak a teoretikus törekvésnek, hogy fellelje a kollektivitásból származó ihlet közvetítőjét, hogy megoldást találjon a „nem szükséges, hogy én írjak verset, de úgy látszik, szükséges, hogy vers írassék” problémájára. A „freudomarxista” megoldás: a kollektív determináns a tudattalan folyamatokon keresztül válik egyéni hatóerővé. Ám

ez a teoretikus probléma csupán a felszínen kizárólag teoretikus. Az igazi, mélyebb, személyesebb kérdés az önismeret, az individualitás, az énazonosság kérdése. Ki is valójában ez a József Attilának nevezett személy? Proletárköltő, aki büszkén mondhatja, hogy

Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel együtt
majd felszállsz!...
(JAÖV, 407. sz.)

Proletár költő, aki öntudatosan kijelentheti:
Senkije sincs, nem éri gyász,
akire csak egy párt vigyáz – –
(JAÖV, 317. sz.)

Vagy egy szenvedő, helyét nem lelő, magányos, identitásában többszörösen megcsúfolt, az érzelmi kapcsolatokban és a társas viszonylatrendszerben eligazodni nem tudó, szerelmében csalódott fiatalember, aki „országos volt a pusztulásban” (JAÖV, 338. sz.), s aki azt írja magáról:

Szerettem Lucámat, de
Luca nem szeretett.
Bútoraim: árnyak.
Barátaim nincsenek.
Bajom se lesz többé, lelkemmé
lett mindahány, – élek
mindörökké gazdátlan és
ostobán.
(JAÖV, 339. sz.)

Neurotikus vagy forradalmár? Nos, a „freudomarxizmus” erre a dilemmára sajátos megoldást nyújt: intellektuális sémát kínál, amely lehetővé teszi, hogy a személyes kérdéseket, az egyéni lét problémáit a „nagy egész” problémájaként értelmezhessek, az egyénit az általánosból származtathassuk. József Attilát egyéni problémái vitték bele – szinte sorsszerűen – az analitikus terápiába, Freud és Marx összekapcsolása pedig ideológiai keretül szolgált ahhoz, hogy az önmagáról szerzett új tapasztalatokat, az önismeret új dimenzióit összeegyeztesse a kollektívizmus eszméivel. Ez a – végső soron kudarcra ítélt – kísérlet fogalmazódik meg *A város peremén* (1933) oly sokszor idézett szakaszában:

Míg megvilágosul gyönyörű
képességünk, a rend, mellyel az
elme tudomásul veszi a véges
végtelent, a termelési erőket odakint
s az ösztönöket idebent.

De ez a törekvés jelenik meg már égy 1932-es versben, az Invokáció programadó soraiban is:

Egész világ ege alatt
Emeld föl műszered, szavadat, –
Ismered a modern pszichológiát, –
Szíved elől nincs menekvés. Énekeld a munkások dalát!
(JAÖV, 428. sz.)

Ez az „összeegyeztetési kísérlet” a háttére az 1932-es év elméleti írásainak is. A fő kérdés: a neurotikus és a forradalmár viszonya: ezt veti fel a költő az Egyéniség és valóságban, Az ifjúság nemi problémáiban.

Ez a „freudomarxizmus” – ahogyan József Attilánál és kortársainál ez idő tájt megjelenik – kísérlet arra, hogy a baloldali, kommunista identitást összeegyeztessék a freudista identitással (azzal a ténnyel, hogy fokozatosan „elcsábulnak” a freudi eszméknek, s ezt a „csábulást” az analitikus terápiába kerülés csak megerősíti). De hogyan lehet valaki egyszerre jó marxista és hűséges freudista? Mint láttuk, a freudomarxizmus éppen erre az áthidalásra, egy konfliktusmentes kettős identitás megteremtésére alkalmas, mivel

1. csakúgy, mint a Freud nélküli marxizmus, a gazdasági folyamatok elsőbbségét, az egyén társadalmi determináltságát hirdeti;

2. továbbra is fenntartja a hagyományos pszichológia iránti ellenszenvet, mivel a freudomarxisták szerint a pszichoanalízis új, a hagyományos szubjektivista és idealista iskolákkal radikálisan szakító pszichológia, amely – ha öntudatlanul is – a dialektikus materializmus talaján áll;

3. a „freudomarxizmus” frazelógiája radikálisabb, mint a szektás-bürokratikus pártideológia, minthogy egy „teljesebb” forradalmat, a személyiség és az életformák forradalmát tűzi ki célul;

4. választ ad a legbensőbb személyes kérdésre is: hogyan válhat az ember „igazi” forradalmárrá, hogyan juthat túl neurózisán.

„Hová forduljon, az ember...?” – kérdezi a neurotikus. A helyét nem lelő, sodródó lélek, aki „nem elégedetlen, bár nem elégedett”, semmilyen eszmével nem tud igazán azonosulni:

Meghalni semmiért sem tudna, de ha villamos ütné el, bátran állna a halál elé.
Tudja mindazt, mit én tudok, de nem onnan tudja, ahonnan én.
Eszét külön, szívet külön szárnyalja be az egyröptü szó.

A forradalmár tudomásul veszi, sőt megérti a neurotikust, hiszen maga is küzd a saját neurózisával, de végül is el kell utasítania:

Nézd! szólnék, de mit is mondjak? Meghallgat, de legbelül egy öregre figyel
ki szomorúan mosolyogva őszi esőben lebontott hajjal bolyong
hűvös szelét már én is érzem s megrendülök. El innen, el –
Ellenség ő, ellenségünk páralepte szemével –
ekünk vaskörmével kívül, a hideg kályhán csörömpöl, guggol a gond.
(JAÖV, 429. sz.)

Talán ez az a József Attila-vers, amely a legegységesebben jeleníti meg a neurotikus és a forradalmár dilemmáját. A Németh Andorhoz írott vers önmagáról is szól, arról a belső vívódásról, amelynek eredményeként talán megszabadulhat a „lebontott hajú öreg” képzetétől, felismerheti, hogy a „gond” kívül van, s megszülethet az igazi forradalmár, akiben érzés, tett és gondolat egy irányba mutat. Ezt az egységet hivatott elősegíteni az analízis, hiszen éppen ennek hiánya miatt került terápiába. Egyik önvallomásában (amelyet Németh Andor szerint 1937-ben Bak Róbertnek írt) ezt pontosan meg is fogalmazza József Attila:

„Pszichoanalitikai kezelésbe kerültem, mint neurotikus beteg. Mint jellemezzem betegségemet? Éles eszűnek tartottam magamat, ki az elvont fogalmak hazájában könnyen honára lel; képzelő tehetséggel megáldottnak (sokszor megvertnek gondoltam), ki képek között úgy tűnik el, mint lombos erdő zöld remegései között a megriadt madár. De a valóságos életben teljesen tanácstalanul álltam. Nem éreztem kapcsolatot eszméim és életem, elmém és ösztöneim, tudásom és vágyaim között. Tisztában voltam azzal, hogy egy téveszméből rendszert építő paranoid lényhez hasonlítok, s hogy mégsem vagyok elmebeteg. – Ezt is fontolóra vettem, sőt ifjúkoromban magam előtt annak vallottam magamat – mert ez az eszmerendszer úgy megfelelt a valóságnak, mint egy többé-kevésbé pontos térkép az ábrázolt föld darabjaiak. Ebben a tekintetben nem sok kétségem lehetett, mert olvasás és beszélgetés közben mások gondolatait könnyen követtem.” (JAÖM, IV, 39.)

A személyiség és a cselekvés egységének ígéretében József Attila a pszichoanalízist választja terápiaként, időlegesen pedig a „freudomarxizmust” ideológiaként. Mint láttuk, ez az ideológia egy sor „előnyt” nyújt egy újfajta önmeghatározáshoz. Ugyanakkor hátrányai is számosak, mivel az analitikus terápiában való részvétel ténye önmagában ellentétes a politikai konspiráció szabályaival; miközben a „freudomarxizmus” mint ideológia óhatatlanul gyanúba kever, mivel magában rejti az „elhajlás” lehetőségét. Honnan hát ez a gyanú, miképpen válhatott a freudomarxizmus maga is „stigmává”?

3. Párhuzamok

Mindenekelőtt: célszerű volna pontosabban tisztáznunk, mit is értünk freudomarxizmuson. ezt a kifejezést többnyire idézőjelbe szokták tenni, utalván arra, hogy nem különösebben bevett, elismert és elfogadott terminusról van szó. Laza használatban „freudomarxizmuson” – vagy, az egyszerűség kedvéért, idézőjel nélkül, freudomarxizmuson – olyan törekvést értünk, amely valamilyen módon a freudizmus és a marxizmus közelítésének, netán a kettő összeegyeztetésének lehetőségét vallja. A „tipikus” freudomarxista nem egyszerűen úgy gondolja, hogy a társadalmi, politikai, gazdasági, történelmi, egyszóval, egyénfeletti jelenségek leírásában és értelmezésében Marx az irányadó, míg az egyéni belső folyamatok elemzésében Freudnak volna igaza. Az „egyfelől – másfelől” típusú felfogással szemben azt állítja, hogy a pszichoanalízisnek éppúgy lehet mondanivalója a társadalmi folyamatok

megértésében, mint ahogy a marxizmus sem illetéktelen az „egyénlélektan” területén. Más kérdés persze, hogy ezeket az „illetékességeket” hogyan képzeli el, mit tart meg és mit dob el egyikből is, másikból is ahhoz, hogy kiküszöbölhesse azokat az ellentmondásokat és feszültségeket, amelyek két, több szempontból valóban közös gyökerekből származó, ám fő következtetéseikben lényegesen eltérő gondolatrendszer össze-egyeztetésekor felmerülhetnek. A freudomarxizmus igen szerteágazó irányzat, legismertebb képviselői a weimari Németországban működő baloldali analitikusok, így elsősorban Wilhelm Reich, Otto Fenichel, Erich Fromm voltak. Az utóbbi – a frankfurti iskola tagjaként – a Freudból és Marxból kiinduló analitikus szociálpszichológia úttörője volt; a pszichoanalízis és a társadalomelmélet viszonyának problémája egyik fő témája maradt a frankfurti iskola klasszikus és modern változatainak Horkheimeren, Adornón és Marcusén át Jürgen Habermasig és Alfréd Lorenzerig. Egészen más alapon, de freudomarxistáknak nevezhetők a Freudot strukturalista alapon revideáló Jacques Lacan francia pszichoanalitikus követői is.

A freudomarxisták azonban ritkán vallják magukat „freudomarxistának”. Már csak azért sem, mert a „freudomarxista” szó – szigorúbb, történetileg pontosabb jelentésében pejoratív jelző, amelyet először a húszas évek szovjet ideológiai vitáiban alkalmaztak azoknak a filozófusoknak a megbélyegzésére, akik úgy vélték, hogy a pszichoanalízisnek a tudattalan lelki életre vonatkozó felismerései felhasználhatók a primitív kultúrák történetének, a mítoszok és a vallások keletkezésének, az ideológiák természetének értelmezésében. Ezt a felfogást képviselték a húszas évek szovjet filozófiai életében az úgynevezett „mechanicisták”, köztük a Magyarországról migrált és később a sztálini tisztogatásoknak áldozatul esett Varjas Sándor filozófiaprofesszor, továbbá M. Rejsznyer, A. Zalkind és mások. A „dialektikus” ellenfelek, A. Gyeborin és követői a mechanicista elhajlás egyik fő tünetét éppen a Freudhoz való kritikátlan viszonyban vélték felfedezni, ezért kapták Varjas és társai a „freudomarxista” vagy „freudokommunista” jelzőt. (Stoljarov, 1970.)

A húszas évek szovjet ideológiai vitái nemcsak a szűkebb, hanem tágabb értelemben vett freudomarxizmusnak, így József Attila ez irányú törekvéseinek megértése szempontjából is alapvető fontosságúak. A pszichoanalízis és a marxizmus viszonyának kérdése ugyanis már a kiindulópontokban sem volt csupán steril elméleti probléma. A freudomarxizmus tulajdonképpen forrása az a kérdés, hogy a baloldali mozgalmak és irányzatok miképpen ítélik meg az 1917-es orosz forradalmat és annak messianisztikus célkitűzéseit, illetve miként viszonyuljanak annak bürokratikus és terrorisztikus elfajulásaihoz. Ezen a ponton az analízishez való viszony munkásmozgalom-, illetve párttörténeti kérdéssé válik. Az a Révai József és sokan mások által hangoztatott érv (vö. Révai, 1974), amely szerint József Attila éppen az analízis miatt nem vehet többé részt az illegális pártmunkában, önmagában teljesen logikus, hiszen a kezelés alapszabálya valóban elvárja minden gondolat, érzés kimondását. Valójában azonban egy pszichoanalízissel rokonszenvező harcos tágabb értelemben sem alkalmas többé a pártmunkára, mivel olyan körökkel és olyan – polgári, trockista stb. – áramlatokkal kerül kapcsolatba, amelyek a mozgalom szempontjából semmiképpen sem kívánatosak.

Miért vált a pszichoanalízishez való viszony vízváltatóvá a kommunista mozgalomban? Ennek a kérdésnek az ideológiatörténeti aspektusait itt nem fejthetjük

ki részletesen (lásd: Erős, 1986; Katzel, 1987), csupán a legfontosabb összefüggésekre térünk ki.

Az első években a szovjet-országi fejlemények a pszichoanalízis társadalomelméletéhez kapcsolódó messianisztikus pozíciót látszottak igazolni. A húszas évek elején úgy tűnhetett, hogy a nagy forradalmi átalakulás valóban mélyen érinti a személyiségstruktúrát, és ebben az átalakulási folyamatban a pszichoanalízis is komoly szerephez juthat. A freudizmus kiátkozása és hosszan tartó betiltása mint végeredmény korántsem volt – legalábbis közismerten drasztikus formájában – szükségszerű. A húszas évek szovjet marxizmusa is többféle alternatívát ismert még a marxizmus és a pszichoanalízis viszonyának teoretikus „kezelésére”. Az egyik fő alternatíva szerint olyan megoldás kínálkozott, amely nem csupán eltúrte volna a pszichoanalízist, hanem elismerte volna annak pozitív orvosi terápiái funkcióit – sőt, különleges szerepet szánt volna neki a kultúra és az életmód forradalmában, a szexuális, családi viszonyok radikális átalakításában, a neurózisok tömeges megelőzésében, az „Új Ember” lelki alkatának kialakításában.

A másik fő alternatíva – amely végül is diadalmaskodott – győzelmét a pszichoanalitikus tan szempontjából esetleges és véletlenszerű tényezőknek köszönhetette. Egyrészt, a sztálini bürokratikus uralom megszilárdulásának, annak, hogy ebben a rendszerben az „Új Ember” kialakítását merőben hatalmi, bürokratikus aktusnak kezdték tekinteni. A pszichoanalízis jelentőségének elismerése viszont azt jelentette volna, hogy a szovjet embereknek a forradalmi átalakulás, a kizsákmányolás megszüntetése ellenére is lehetnek mélyenfekvő, a környezeti feltételek megváltoztatásával, „átkondicionálással” nem orvosolható lelki problémái. Másrészt: a pszichoanalízis egyre élesebb elítélésébe belejátszott az a tény is, hogy a Szovjetunióban maga Trockij, Nyugaton pedig egyes szociáldemokrata teoretikusok, mint például Kari Kautsky és Hendrik de Man, merítették a pszichoanalízisből, bizonyos szerepet szánva a freudi tanoknak a szocialista elmélet 1917 negatív tapasztalatain alapuló átértékelésében. A freudizmus megítélése körül ekkortájt zajló szovjetunióbeli viták arról tanúskodnak, hogy az első alternatíva képviselői a húszas évek közepétől egyre inkább elítélték a freudizmust mint reakciós ideológiát. Ekkor született meg a freudizmus hosszú évtizedeken keresztül kísértő „ideológiai fantomja”.

Ebben a közegben, a húszas évek második felében lépett fel a freudomarxizmus máig legnagyobb hatású teoretikusa, Wilhelm Reich. Reich egész tevékenysége az osztrák szociáldemokrata mozgalomból nőtt ki. Ő volt az, aki – e mozgalom aktív részeseként – ingyenes pszichoanalitikai klinikák, szexuális tanácsadók felállítását forgalmazta Bécsben. Egy adott ponton azonban – az életrajzok tanúsága szerint az 1927-es bécsi munkástüntetés hatására – Reich radikalizálódott, s elégtelennek nyilvánítva a szociáldemokraták jóléti és szociálpolitikai elképzeléseikhez szervesen kapcsolódó terápiás felvilágosító munkáját, a kommunistákhoz csatlakozott. Ekkor születik meg az új jelszó: „proletár szexuálpolitika”, amelynek lényege a szexuális problémák jelentőségének felismerése és felismertetése a munkásmozgalomban. A Reich-féle szexuálpolitikai koncepció abból indul ki, hogy a proletariátus nagy tömegeit a fennálló társadalmi normák és anyagi viszonyok szexuális elfojtásra kényszerítik, a szexuális elfojtás pedig termőtalaja azoknak a jellemtorzulásoknak, amelyek gátolják az osztályöntudat kialakulását, és amelyek Újratermelik az elnyomó

társadalmi viszonyokat. (Lásd erről Erős, 1986; Fallend, 1988.)

Reich írásai a húszas évek végén arról tanúskodnak, hogy a szociáldemokráciától és annak szexuális felvilágosító programjaitól elhatárolódva, minden tekintetben igyekszik elfogadni a szovjet marxizmus álláspontját, teljes megértést tanúsítva a freudizmus szovjet kritikái iránt. 1929-ban a Szovjetunióba utazott, s útbeszámolójában nagy elismeréssel adózott a szovjet pszichiátereknek, akik – úgymond – elvetik a freudizmust mint reakciós ideológiát, ám nagy használt veszik a társadalom terápiájában, a „*perekljucsenyije*”-ben, azaz „a libidónak munkára való átállításában.” (Reich, 1966.)

Ugyanakkor – mint „Dialektikus materializmus és pszichoanalízis” (Reich, 1929) című tanulmányának szovjetunióbeli fogadtatása tanúsítja – Reich mégis kihívta maga ellen a szovjet marxisták haragját. Mégpedig azzal, hogy a pszichoanalízisnek egyáltalán juttatott némi szerepet ha mégoly óvatos és korlátozott módon is. Kritikusai többek között azzal vádolták, hogy ezt a reakciós tant a „hátsó ajtón próbálja visszacsempészni”. Ennek a kritikának hosszú távú következményei lesznek Reich egész életművére: néhány évvel később már kíméletlenül bírálja a sztálinizmust, a „barna” fasizmus „vörös” változatát. De a húszas és harmincas évek fordulóján Reich ideológiája még a legtökéletesebb szektás kritériumoknak is megfelelt – nem elsősorban rajta múlt a „kiátkozás”.

Ez a szektásság jól látható a szexuálpolitikai mozgalom kezdeti célkitűzéseiben. A SEXPOL-mozgalom meggyőződéssel vallotta, hogy minden tekintetben a Szovjetunió példája az irányadó – a polgárral szembeállított „proletár szexuálpolitikának” mindenben az „orosz példát” kell követni, hiszen „ott” a legjobb úton haladnak, a teljes szexuális felszabadulás felé. (Lásd a „lakáskérdésről” korábban idézetteket.)

Az 1932-es József Attila-tanulmányok gondolati tartalmukat, sőt gyakran fogalmazásmódjukat tekintve is erősen tükrözik Reichnek és a sajátos módon szektás SEXPOL-ideológiának a hatását. Ezek a hatások elsősorban a következő témákban jelentkeznek:

1. A szexuális probléma hangsúlyozása. Mind Reich, mind József Attila a munkásmozgalom hatékonysága és eredményessége felől közelíti meg a szexuális problémát, hangoztatva, hogy a nemi kérdés csupán része a nagyobb, általánosabb társadalmi problémáknak. A Totis-könyvről írott keményhangú bírálatban József Attila is a „burzsoá szexuálreformerekre” irányítja támadásának ostromát, ezek közé sorolva a derék szociáldemokrata orvost, aki kispolgári módon önfegyelmet, erkölcsi korlátokat hirdet.

2. A „proletár szexuálpolitika” pszichológiai alapja az a karakterológiai konstrukció, amelyet Reich dolgozott ki *Karakteranalízis* című munkájában (Reich, 1933a). E konstrukció lényege a genitális és a neurotikus jellem megkülönböztetése. A genitális, másképpen forradalmár jellemű emberre a teljes, genitális kielégülésre való képesség, a szexuálökonómiai egyensúly jellemző, szemben a neurotikussal, akit szorongásból, elfojtásból, védekezésből álló, áthatolhatatlan karakterpáncél vesz körül, s így teljességgel alkalmatlan a forradalmi tevékenységre. József Attila az Egyéniség és valóságban lényegében ugyanezt a kettősséget fejt ki, rámutatva a neurózis és az

orgazmushiány összefüggésére „A társadalmi forradalom korszakában – írja – a pusztas társadalmi tárgyak-, illetve alanyok vagy forradalmárok, vagy neurotikusok”, hozzátéve persze – bizonyára személyes tapasztalatai alapján is –, hogy „neurózis és forradalmár igen sűrűn össze is szövődik”. (JAÖM, III, 126.)

3. A terápia feladata pedig éppen az, hogy neurotikusból forradalmárt csináljon. Az analitikus voltaképpen társadalomterapeuta, aki mint Reich írja – nem azért összpontosít az individuális technikára, mert az individuális terápiát tartja a legfontosabbnak, hanem azért, mert jó technika nélkül nem szerezhető meg azok az ismeretek, amelyekre a struktúrakutatás átfogó céljainak teljesítése érdekében szüksége van (Reich, 1933). Mind Reich, mind József Attila azt állítja, hogy a pszichoanalízis tudomány. „A marxizmus az elnyomott proletáriátus felszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya” – írja József Attila Az ifjúság nemi problémáiban (JAÖM, III, 128.). Reich pedig úgy fogalmaz, hogy a pszichoanalízis természettudomány, amelynek tulajdonképpen tárgya a társadalmiasult ember lelki élete. A pszichoanalízis mint természettudomány persze nem törekszik arra, hogy elfoglalja az egyedül érvényes világnézetnek, a dialektikus és történelmi materializmusnak a helyét. A pszichoanalízis – véli Reich – „ösztönösen materialista”, s így szervesen illeszkedik a marxizmus világnézetéhez, nem helyettesíti a marxizmus világfelfogását, de az utóbbinak – Reich kifejezésével – „segédtudományává” válhat, amennyiben feltárja, hogy a társadalmi ideológiák miként hatnak az egyén fejlődésére. (Reich, 1929.) Egyébként József Attila egészen hasonló érvekkel vizsgálja a természettudomány és a marxizmus viszonyát egy másik Totis-műről írott recenzióban. (Természettudomány és marxizmus, JAÖM, III, 116-120.)

4. Szembetűnő mindkét szerzőnél a szcientikus instrumentalizmus, vagy egyfajta „szociáltechnológiai” beállítottság. Mindketten „a lélek mérnökei”: mindketten olyan tudományos műszert látnak a pszichoanalízisben, amely az öntudatra ébresztést, a forradalmiság egyfajta „tréningjét” szolgálja. Reichnél világosan kiderül, hogy a szexuális felszabadítás, a genitális kielégülés nem önmagában való cél, hiszen csak az az ember tud megfelelő mozgalmi munkát végezni, akinek a szexuális élete rendben van. A forradalmárrá válás József Attilánál is a terápia minőségétől függ. A „mérnöki koncepció” a versekben is megjelenik. „Emeld fel műszered, szavadat...” idéztük korábban az *Invokáció* című költeményt. Bizonyos értelemben ide kívánczok *A város peremén* nevezetes szakasza is:

A költő – ajkán csörömpöl a szó, de ő,
(az adott világ varázsainak mérnöke),
tudatos jövőbe lát s megszerkeszti
magában, mint ti majd kint, a harmóniát.
(JAÖV, 437. sz.)

Itt válik – minden párhuzam ellenére – világossá, hogy József Attila nem egészen ugyanazon az úton jár, mint Wilhelm Reich. A szektariánizmustól eloldódó költő már nem egyszerűen „mérnök”, nem a szavakkal és eszmékkal manipuláló „technikus”. Nem politikai programokat akar megvalósítani, hanem elképzelni, varázsolni,

felszabadítani a fantáziát. Nem manipulálni akar, nem instrumentális uralomra akar szert tenni a másik ember felett, hanem tudatosítani. A költészet mint „terápia” a pszichoanalitikus terápiával analóg, mivel mindkettőnek a feladata az emancipáció, a belső harmónia megteremtése. (Vö. Bókay, 1980.) Reich és József Attila útjai tehát végleg elkülönülnek. Míg Reichnél – 1933 után – egyre erőteljesebben jelentkezik a biologizáló miszticizmus, József Attilánál a szó marad az igazán fontos, a szó mint az interszubjektivitás közege, a „szép szó” mini „testet öltött érv” (JAÖM, III, 186.).

4. A *Korunk* és az *Emberismeret*

József Attila tudomásom szerint egyetlenegy helyen sem hivatkozik Wilhelm Reichre. Nevével ugyanakkor nagyon sok helyen találkozhatott, hiszen a freudomarxista irányzat Magyarországon, illetve a magyar nyelvterületen mindenekelőtt Reich elgondolásainak befogadjaként jelentkezett. A harmincas években két Reich-szöveg is megjelent magyarul. Az egyik részlet „Dialektikus materializmus és pszichoanalízis” (Reich, 1929) című munkájából, amely „Pszichoanalízis és szocializmus” címmel az *Emberismeret* című folyóirat egyik különszámában jelent meg (*A pszichoanalízis mellett és ellen* – Reich, 1935). A másik Reich-szöveg ugyancsak részlet, mégpedig *A fasizmus tömegpszichológiája* című mű egyik fejezete, amely „A nemzeti szocializmus propagandája és a kampóskereszt” címmel jelent meg a *Korunkban* (Reich, 1934a). Az érdeklődők többsége azonban nyilván eredetiben olvasta Reich műveit. Jahn Ferencné írja visszaemlékezéseiben: „Világszerte folytak kísérletek a freudizmus marxista szemléletű igazolására. Főként Wilhelm Reich ez irányú törekvéseit ismertették hozzászólásokban és a szociáldemokrata kerületi pártszervezetek előadásain.” (Jahn, 1982, 80-81.)

Az *Emberismeret* című folyóiratot dr. Kulcsár István ideg orvos és Székely Béla pszichológus szerkesztette – mindketten József Attila szorosabb baráti köréhez tartoztak. Mindketten individuálpszichológusok voltak, az adleri irányzat hívei, ám ezen az irányzaton belül ahhoz a csoporthoz álltak közel, amely az individuálpszichológia és a marxizmus szintézisét hirdette. A magukat „dialektikus materialista pszichológusoknak” nevező marxista adleriánusok főképpen Berlinben működtek a harmincas évek elején, legnevesebb képviselőjük egy osztrák-francia író, individuálpszichológus, Manés Sperber volt. Az *Emberismeret*nek 1935-36-ban öt száma jelent meg, ebből négy különszám volt. Az *öngyilkos* című különszámában látott először napvilágot József Attila „Öngyilkosság?” című írása. (JAÖM, IV, 24-27.) *A pszichoanalízis mellett és ellen* című különszámában, ahol Reich egyik említett írása megjelent, magyar írók vallanak a lélekelemzés reájuk gyakorolt hatásáról: a többi közt Kosztolányi Dezső, Kodolányi János, Füst Milán, Földi Mihály, Komor András, Bálint György. A reichi szemléletmód Kulcsárnak és Székelynek a folyóiratban megjelent cikkeiben is tükröződik. A *Szerelem és ösztönélet* című tematikus különszám szerkesztőségi előszavában a következőket írja Székely:

„A mélypszichológiai kutatás [...] nem állott meg [...] a dogmává merevedett fázisnál, s ha megtagadva és az iskolából kizártan is, tovább ment egy sorsdöntő

lépéssel, amikor világosan felismerte a társadalomnak azt a hatalmas szerepét, amellyel az ember szerelmi életébe – a mindenkori uralkodó osztály érdekének szolgálatában – beleszólt és azt olyan végzetesen formálta ki, hogy erkölcsi, majd természeti törvénnyé próbálta emelni azt, ami csak társadalmi fikció. Ennek a tevékenységnek a leleplezésében Wilhelm Reich végez úttörő munkát...” (Székely, 1935, 2.)

A kolozsvári *Korunk* volt az a másik fórum, ahol a freudomarxizmus Reich nevével jelzett irányzata nagy visszhangot kapott. Az 1926-ban indult kolozsvári folyóirat sokat foglalkozott pszichológiai kérdésekkel: 1926 és 1940 között több száz lélektani (elsősorban pszichoanalitikus tárgyú) tanulmány, vitacikk, ismertetés jelent meg benne. Itt jelentek meg Vas István „kamasz-zagyvaságai”, itt vitatkozott Németh Andor az analitikus terápia gyakorlati hasznáról. Itt publikálta egy másik jeles író, Nagy Lajos is „sexpolos” írásait. Így például, Wilhelm Stekelnek a maga idején igen népszerű könyve, *A modern házasság* kapcsán a következőket írja: „Azt, hogy a nemi élet nyomorúsága a mai társadalom keretén belül nem oldható meg, épp úgy nem, mint ahogy a gazdasági nyomor nem szüntethető meg szociálpolitikával, és bizony ezt nem Stekel mondja, hanem Wilhelm Reich” (Nagy, 1931, 391.). Egy másik írásában Nagy Lajos gúnyos szavakkal marasztalja el a szociáldemokrata munkásmozgalom egyes szexuálreformereinek prudériáját, amely szerinte még a polgári beállítottságú szerzőkén is túltesz. Az osztályharc célja – fejtegeti – nem csupán a külső ellenség legyőzése, hanem önmagunk felszabadítása is, „amelyhez talán elengedhetetlenül szükséges a lélekanalízis, persze nem a polgári koncepciójú, mely az elégedetlen szolgát ki akarja békíteni a szolgaság tényével” (Nagy, 1930, 301.). József Attilának „Az ifjúság nemi problémái” című – korábban említett – írása, amely egyébként szintén a *Korunk*nak készült, a Nagy Lajoséhoz hasonló „szexpolos” hevülettel fejeződik be: Totis könyvéről kijelenti, hogy „e műalkotás minden sora fölött a burzsoázia rontása lebeg”. (JAÖM, III, 134.)

Nagy Lajos kifejezésével – „nem polgári orientációjú lélekanalízis egyik legtöbbet szereplő teoretikusa egy csehszlovákiai magyar orvos és publicista, Neufeld Béla (1895-1962). Neufeld a *Korunk* egyik legtermékenyebb szerzője volt. Tanulmányai, recenziói, jegyzetei folyamatosan jelentek meg a folyóiratnak szinte egész fennállása alatt. Írásaiban elsősorban lélektani és orvostudományi, valamint politikai, irodalmi és szociológiai kérdésekkel foglalkozott. Majdnem azt mondhatnánk, Neufeld volt a magyar Wilhelm Reich, szinte minden írásában szó szerint követte a SEXPOL atyját. „A társadalmi realitás és a neurózisok” című tanulmányában például leszögezi, hogy a neurózis ideológiai függvénye a kapitalista társadalomnak”. Egy kollektivistikus társadalomban, amely véget vet a patriarchális uralomnak (márpedig Neufeld szerint ennek körvonalai látszanak kibontakozni), „az Ödipusz-komplexus vagy legalábbis kórokozó hatása kiküszöbölődik” (Neufeld, 1931, 419.).

A *Korunk* cikkeit olvasva jól nyomon követhetjük az ideológiai frontok megmerevedésének folyamatát, azt, ahogyan a Szovjetunióban egyre hevesebb támadások érik a freudizmust. A lap már 1930-ban hírt ad a szovjet freudizmus-vitáról, Neufeld és mások többször visszatérnek *Unter dem Banner des Marxizmusban*, a Komintern elméleti folyóiratában zajló polémia főbb álláspontjainak ismertetésére.

A pszichoanalízis körüli viták szenvedélyesen ideologikus jellegét jól érzékelteti Nagy Lajos *Budapest nagykávéház* című regényének részlete. Az író ebben a művében ironikusan ábrázolja a harmincas évek budapesti baloldali szubkultúráját. Szó van itt egy Feldheim nevű egyénről,

„aki egy elvetemült, becstelen, gyalázatos, piszkos, buta, gaz trockista, aki ilyenformán a proletariátus legveszedelmesebb ellenségei közé tartozik, [...] veszedelmesebb a polgári írónál, a papoknál, de talán még a pszichoanalitikusoknál is, akik pedig a legveszedelmesebbek, mert a történelmi materializmus társadalomszemléletét nem méltányolván olyanféle tévtanokat hirdetnek, hogy például, ha egy nő kilép az utcára s akkor a szabad tér láttára szörnyű félelem fogja el, oly szörnyű, hogy a szíve elszorul, [...] a térdei megrogynak, megáll s nem tud előbbre lépni, ha pedig erre erőltetik, akkor félelmében talán még az eszméletét is elveszti, s ott omlik el a járdán –ennek s az ehhez hasonló jelenségeknek nem tisztára gazdasági okai vannak.” (Nagy, 1936, 17.)

A pszichoanalízis elleni „hivatalos” érvrendszer kifejtésére a *Korunk* hasábjain Molnár Erik vállalkozott. „Dialektikus materializmus és pszichoanalízis” című kritikai tanulmányában, amelyet eredetileg Jeszenszky Erik néven jelentetett meg a folyóiratban, párhuzamot vont a freudizmus és a fasizmus ideológiája között, azt hangoztatva, hogy mindkettő az ösztönélet prioritását, tehát az irracionalizmust hirdeti. (Molnár, 1969.) Székely Bélának *A te gyereked* című, reichi ihletésű neveléslélektani könyvéről írott recenziójában pedig „infantil-fatalista” irányzatként marasztalja el a lélekelemzést. Aligha kétséges, hogy Molnár Erik e cikkeiben a pártálláspontot képviselte a „freudistákkal” szemben, akik közé ekkor feltehetőleg József Attilát is besorolták.

5. „Amit szívedbe rejtesz...”

Miközben a *Korunkban* a dialektikus materializmus és a pszichoanalízis viszonyáról vitatkoztak, Németországban bekövetkezett a döntő fordulat, Hitler hatalomra jutása. Ennek az eseménynek a freudomarxizmus története szempontjából is döntő jelentősége volt. Wilhelm Reich igen gyorsan reagált a történetekre: még 1933 őszén megjelentette leghíresebb és legnagyobb hatású művét, *A fasizmus tömegpszichológiáját* (Reich, 1933). Reichnek ez a könyve a freudomarxizmus csúcspontja, egyben azonban a klasszikus freudomarxizmus végét is jelentette. A fasizmusról szóló tömegpszichológiai elemzés folytatása a korábbi szexuálpolitikai elképzeléseknek. A mondanivaló lényege abban foglalható össze, hogy a szexuális elfojtás következtében kialakuló karaktertorzulások a német munkásosztály elkispolgáriasodott tömegeiben az objektív érdekekkel szemben álló, irracionális cselekedetekhez, a fasiszta demagógia, a Führer-Prinzip elfogadásához vezetnek. Ugyanakkor Reichnek ez a könyve élesen bírálta a munkásosztály pártjainak a magatartását is, kommunisták és a szociáldemokraták szemére vetve, hogy politikai taktikájukban nem a tömegek vitális érdekeiből indultak ki, hanem száraz, „ökonomista” doktrínák, a munkásosztály mindennapi gondjaitól távol eső dogmák

alapján próbálták a tömegekbe „belevinni” az osztálytudatot. Reichet ezért a könyvéért még 1933-ban kizárták a német kommunista pártból. A mozgalomból való eltávolítása – amelyet néhány hónappal később a Nemzetközi Pszichoanalitikai Egyesületből való kizárása követett – tovább fokozta elkeseredését. Egyre erőteljesebben kezdte bírálni a bolsevizmust, a „bürokraták” és a „boncok”, a tömegektől elidegenedett funkcionáriusok uralmát (Reich, 1934). *A szexuális forradalom* című művében pedig (Reich, 1936/1986.) végleg leszámol azzal az illúzióval, amelyet a Szovjetunióban végbement „szexuális forradalom” iránt korábban táplált, s amely a harmincas évek elején, a SEXPOL-mozgalom zenitjén oly mélyen áthatotta gondolkodását. József Attila – akinek időközben ugyancsak alaposan megromlott a viszonya a magyarországi kommunista mozgalommal – szintén kísérletet tett arra, hogy a munkásmozgalom kudarcainak tanulságaképpen újragondolja a szocialista elmélet egyes előfeltevéseit és gyakorlati megvalósításának mikéntjét. (*Az egységfront körül*, JAÖM, III, 140-147.; *A szocializmus bölcselete*, JAÖM, III, 117-153.; *Hegel, Marx, Freud*, JAÖM, III, 262-269.)

Figyelemreméltó, hogy József Attila számára is ugyanaz az alapkérdés, mint Reich és sokan mások számára, akik úgy vélték, hogy Hitler hatalomra jutása után már nem lehet az addigi dogmákkal szemlélni a világot. „Csak azt kérdelem – írja József Attila a *Hegel, Marx, Freud*-ban –, hol csúszott hiba a számításba, hogy lehet az, hogy a tárgyi előfeltételek megvannak, s az alanyiak hiányoznak? Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelen vannak – hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?” (JAÖM, III, 263.)

Ez a kérdés, mint korábban láttuk, már esztendőkkorábban is felvetődött: egyes szociáldemokrata teoretikusok már a húszas években is a szubjektív, pszichológiai feltételek hiányában jelölték meg az első világháború utáni forradalmi mozgalmak bukásának, illetve az orosz forradalom elfajulásának legfőbb okát. A kérdést a fasizmus hatalomra jutása voltaképpen csak aktualizálta, és ez az aktualizálás volt a frankfurti iskola társadalomelméletének is az egyik kiindulópontja. József Attila válasza eléggé egyértelmű: „azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett, hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki. Ez a felfogás – természeténél fogva – nem veti meg a harcot, de elveti a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit nem lehet emberi öntudatra kényszeríteni. Olyan eljárás volna ez, mintha a kényszerképzetes betegeket állandó ütlegetéssel akarnók meggyógyítani.” A bolsevizmus legfőbb bűne, hogy „parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények” – írja „A szocializmus bölcselete”-ben (JAÖM, III, 149., 150.)

Az 1933-as kudarcból Wilhelm Reich is azt a következtetést vonta le, hogy – József Attila szavaival – „az osztálytudatot nem lehet parancsokra és dogmákra alapozni”. A *Mi az osztálytudat?* című broszúrában (Reich, 1934b) kijelenti, hogy „a párt – mi vagyunk”; hogy „fel kell fedezni a politikumot a mindennapi életben, a táncteremben, a moziban, a piacon, a kocsmában, a hálószozában”. Ugyanezen broszúrában Reich tézisszerűen is összefoglalja mondanivalójának lényegét „Irányelvek

a munkásmozgalom megújításáról szóló vitához” címmel. A tézisek első pontja így hangzik: „kétféle osztálytudat létezik: az egyik a tömegek osztálytudata, a másik a vezetése, egyik oldalon a fiatalság önálló lakás iránti igénye, a gyári munkás ellenállása a bércsökkenés ellen – a másik oldalon a válság mechanizmusának, a szocialista tervgazdaság technikájának, a világméretű előkészületeknek és az imperializmus ellentmondásainak ismerete és a tömegek szükségletének átérzése áll”. (Reich, 1983, 207.)

A freudomarxizmus – klasszikus időszakában – büszkén hirdette, hogy Marx és Freud szintézise a kultúra és a személyiség egészének forradalmát fogja megvalósítani. 1933 után a freudomarxizmusból jóformán csak egy negatívum maradt: miért nem sikerült a forradalom, miért fordultak szembe az emberek saját, objektív érdekeikkel? Honnan ered ez az irracionális? Ennek magyarázatához már nem elegendő a freudomarxizmus: a pszichoanalízis kultúraelmélete adhat esetleg magyarázatot. József Attila egyre több versében jelentkezik az a talán közvetlenül Freudtól, mindenekelőtt a *Rossz közérzet kultúrában* (Freud, 1983.) című művétől is ihletett – kultúrpepszimizmus”, amely a halálösztönt, a destruktivitást, az agressziót az emberiség fejlődése szükségszerű velejárójaként fogja fel. Ez jelenik meg például olyan versekben, mint az 1936-os *Világosítsd föl* vagy az 1937-es [*Ős patkány terjeszt kórt...*] (JAÖV, 496., XXX. sz.)

Ez a kór József Attila szerint „a meg nem gondolt gondolat”, Wilhelm Reich szerint az „emocionális pestis”, az irracionális biológiai alapja, amely az eredendően jóságos és nemes emberi természet elfajulásában leli magyarázatát. Az emocionális pestis egyetlen gyógyszere Reich szerint az emberi szervezet mélyén rejlő vitális energia, az úgynevezett orgon-energia felszabadítása volna. Reich tevékenységének bizarr fordulata, hogy 1933 után, skandináviai emigrációjában, párhuzamosan a munkásmozgalom megújítására dolgozott elképzeléseinek propagálásával, tudományosnak aligha nevezhető kísérletekbe fogott eme bizonyos „orgon-energia” (mutatására és mérésére. Sokan úgy vélekedtek, hogy ekkor a régóta lappangó elmebaj került felszínre Reichnél. Így nyilatkozott Gyömrői Edit is, aki 1933 előtt Reichkel együtt dolgozott Berlinben, s aki egy darabig részt vett az emigráns SEXPOL-mozgalom utóvédharcaiban is. Visszaemlékezése szerint így zajlott le az utolsó koppenhágai találkozás Fenichel, Reich és Gyömrői között: „Találkoztunk Reichkel és a tengerpartra mentünk, és séta közben hosszasan beszélgettünk. Reich – aki ebben az időben nagyon sokat jelentett a számunkra – arról a könyvről beszélt, amelyen éppen dolgozik. Ez volt orgon-elméletének kezdete. Fenichel és én nem mertünk egymásra nézni. Egyszer csak Reich megállt, és a következőket mondta: »Gyerekek, ha nem volnék olyan biztos a dolgomban, akkor ez az egész nekem is szkizofrén fantáziának tűnhetne«” (Jacoby, 1983, 82.).

Máig vitatott kérdés, hogy Reich valóban megőrült-e, hogy bizarr elméletei és kísérletei valóban szkizofrén fantáziák lettek volna-e. Reich „elmeállapotának” megítélése körül legalább annyi a legenda, az elfogultság, a politikum és az ideologikum, mint József Attila állítólagos elmebetegsége körül. Tény azonban, hogy Reich – aki ezután sem szünt meg hatásos és tanulságos könyveket írni – mereven elzárkózott minden őt érintő bírálat elől, a freudomarxizmus feloldódott az orgon-elméletben, a „bioanalízisben”.

A racionalista József Attilától azonban mi sem volt távolabb, mint Reich biológiai miszticizmusa. Egyetlen gondolati attitűd maradt számára: a rezignáció: „minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat!” (JAÖV, 445. sz.) „nem muszáj / hősnek lenni, ha nem lehet” (JAÖV, 520. sz.). Ugyanakkor – főként a kései tanulmányokban – megjelenik egy újfajta, reflektáltabb, az eredeti freudomarxista témákon túllépő társadalomelméleti érdeklődés, amely nem egyszerűen Marxot és Freudot akarja kombinálni, hanem a marxizmust szeretné kijavítani, humanizálni, emberarcúvá és ezáltal egyetemessé tenni. Ez a fő gondolati tartalma olyan írásoknak, mint az „Ázsia lelke” (JAÖM, III, 179-183.) vagy a „Hegel, Marx, Freud”, s ezt fogalmazza meg – egyértelműen – az „Új szocializmust!” című írásában, Hort Dezső Hendrik de Manról szóló könyvének kritikájában:

„A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is. Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget – az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni. [...] A »szellemi természetéről« szóló marxista felfogás kritikáját itt kell kezdeni, a homo oeconomicusnál és nem a res oeconomicánál. A társadalmi fejlődés humanista elvét össze kellene vetni már az egyén szociális fejlődésének tanulmányozásával, a történelmi materializmust a pszichoanalízissel.” (JAÖM, III, 178.)

Fontos megjegyeznünk, hogy egy „humanista freudomarxizmus” programjának kidolgozását szinte József Attilával egy időben kezdte meg Erich Fromm (vö. Erős, 1986). Ez az a humanista program, amely – valamiféle „kétségbeesésen túli remény” formájában – a kései versekben is megjelenik: „S mégis bízom. Könnyezve intlek, / szép jövőnk, ne légy ily sivár!” Vagy: „Múltunk mind össze van torlódva / s mint szorongó kivándorlókra, ránk is úgy vár az új világ”. (JAÖV, 517, 533. sz.) Korábban, 1934-ben, az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról*-ban így írt:

Ha beomlanak a bányát
vázazó oszlopok,
a kincset azért a tárnák
őrzik s az lobog.
És mindig újra nyitnák
a bányászok az aknát,
amíg szívük dobog.
(JAÖV, 452. sz.)

Az oszlopok beomlottak – mind személyesen, mind a társadalmi perspektívákat illetően. József Attila kései költészetében a szubjektív, az egyéni már nem a kollektívban oldódik fel. A kései versekben monumentális kísérletet tesz arra, hogy megalapozza, a semmiből megteremtse azt az interszubjektív közeget, azt a másik emberrel való kölcsönös és emancipált viszonyrendszert, amely a személyiség létének értelmet és célt adhatna. „Köztetek lettem bolond” – mondja a költő (JAÖV, 555. sz.), s ez nemcsak azt jelenti, hogy a szociális környezet stigmatizálta volna őt „bolonddá”, hanem azt is, hogy „bolondként” is, „normálisként” is csak a másokhoz való viszonyban érthetjük meg önmagunkat. Ennek a megértésnek a keretét és ígérését nyújtja a pszichoanalízis. De József Attila a pszichoanalízist magát is analizálta – éppen az interszubjektív viszony természete szempontjából. Ezt teszi tulajdonképpen

már a *Rapaport-levelekben*, s még inkább a *Szabad-ötletekben*, amely voltaképpen a pszichoanalitikus kapcsolat természetéről szóló „értekezésként” is felfogható. „Meg kell fordítani a viszonyt, ami köztünk van, hogy én is beléje lássak” (121.); „mint neurótikus, ab ovo hülye vagyok, az analitikus úgy látszik ex professo az” (141.); „a mértéktartás szociálisan és szellemileg abból áll, hogy az ember hülyébb legyen, mint amilyen, tehát nem abból, amit Gyömrői, ez az ökör ír (ha ugyan ökör és nem azért írja, hogy megtűressék a többi emberek, hatóságok stb. által)...” (141., 142.)

Erich Fromm „A pszichoanalitikus terápia társadalmi feltételeessége” című tanulmányában (Fromm, 1980) azt fejtegeti, hogy az analitikus kapcsolatban a terapeuta látszólagos kívülállása, szenvtelensége, értékítéletektől való tartózkodása egy töről fakad „a polgári toleranciával”, amely a konfliktusok elmosását, a status quo fenntartását szolgálja. A semlegesség maszkja leplezi csupán – Fromm kifejezésével – „az orvos rejtett szadizmusát”. Úgy látszik, József Attilát az utolsó években erőteljesen foglalkoztatta a pszichoanalízisnek mint terápiás kapcsolatnak a sajátlagos természete, ha nem is olyan teoretikus általánosságban, mint ahogyan ezt Fromm – és nyomában sokan mások – kifejtették. József Attila nyilván mást (vagy mást is) várt az analízistől, mint amit az egyáltalán képes lett volna nyújtani. Felfokozott elvárásai azonban nemcsak feltételezett betegségéből vagy az őt kezelő terapeuták esetleges melléfogásaiból eredtek, hanem azokból az illúziókból és illúzióvesztésekből is, amelyek Freud és Marx összekapcsolásához járultak. Talán éppen az analízis során bizonyosodott be, hogy túl nagy, talán nem is embernek való feladat egyszerre tudomásul venni „a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent”. (JAÖV, 437. sz.) De ha az analitikusok, akikkel terápiás kapcsolatba került, nem is tudták nyújtani neki azt, amire szüksége volt, legalább Sigmund Freudban magában nem kellett csalatkoznia.

Amit szivedbe rejtész,
szemednek tárd ki azt;
amit szemeddel sejtész,
sziveddel várd ki azt.
(JAÖV, 487. sz.)

Így szól a Freud nyolcvanadik születésnapjára írt költemény első szakasza. Ilyen közvetlen hangon csak az interszubsztívitás kitüntetett pillanataiban lehet megszólítani a másik embert.

Felhasznált irodalom

- Bálint György (1966). *A toronyőr visszapillant*. Budapest: Magvető.
- Bókay Antal (1980). Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világképében. *Literatúra*, 7(2): 248-266.
- Erős Ferenc (1986). *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Budapest:

Erős Ferenc, Kapás István, Kiss György, Petra Giampieri Spanghero (1987). Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918-19-ben. Egy katedra történetének dokumentumai. *Pszichológia*, 7(4): 584-592.

Fallend, Karl (1988). *Wilhelm Reich in Wien. Psychoanalyse und Politik*. Wien, Salzburg: Geyer-Edition.

Ferenczi Sándor (1922). Pszichoanalízis és társadalompolitika. *Nyugat*, 15: 554-555.

Ferenczi Sándor (1982). *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Budapest: Magvető.

Garai László (1986). „Kiterítenek úgy is”. József Attila tragikus paradoxonai. *Világosság*, 27(12): Melléklet, 3-33.

Gyertyán Ervin (1980). Marx, Freud, József Attila. In: Szabolcsi Miklós, Erdődi Edit (szerk.): *József Attila útjain*. Budapest: Kossuth, 110-168.

Harmat Pál (1986). *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1983*. Bern: Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem.

Ignotus (1936). Egy német író: Sigmund Freud. *Szép Szó*, 1(3): 193-196.

Jacoby, Russell (1983). *The Repression of Psychoanalysis. Otto Fenichel and the Political Freudians*. New York: Basic Books.

Jahn Anna (1982). *Krónika emberközlelől*. Budapest: Gondolat.

Jászi Oszkár (1920). *Magyar kálvária – magyar feltámadás*. Bécs: Bécsi Magyar Kiadó.

JAÖM, III (1958). *József Attila összes művei, III*. Szerk. Szabolcsi Miklós, Waldapfel Imre. Budapest: Akadémiai.

JAÖM, IV (1967). *József Attila összes művei, IV*. Szerk. Fehér Erzsébet, Szabolcsi Miklós. Budapest: Akadémiai.

JAÖV (1984). *József Attila összes versei, I-II*. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Budapest: Akadémiai.

JAVL (1976). *József Attila válogatott levelezése*. Szerk. Fehér Erzsébet. Budapest: Akadémiai.

Katzel, Siegfried (1987). *Marxismus und Psychoanalyse. Eine ideologiegeschichtliche Studie zur Diskussion in Deutschland und in der UdSSR 1919–1933*. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften.

Kosztolányi Ádám (1966). Néhány emlék József Attiláról. *Új Írás*, 6(5): 112-119.

Miklós Tamás (1988). *József Attila metafizikája*. Budapest: Magvető.

Molnár Erik (1969). Dialektikus materializmus és pszichoanalízis. In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Akadémiai, 134-155.

Nagy Lajos (1930). Nemi szabadság. *Korunk*, 5(7-8): 500-504.

- Nagy Lajos (1931). A modern házasság. *Korunk*, 6(5): 389-391.
- Nagy Lajos (1936). *Budapest nagykávéház*. Budapest: Szépirodalmi, 1981.
- Neufeld Béla (1931). A társadalmi realitás és a neurózisok. *Korunk*, 6(6): 415-420.
- Németh Andor (1973). *A szélén behajtvva*. Budapest: Magvető.
- Németh G. Béla (1983). A kimondás törvénye. A kései József Attila világgképéről és poétikájáról. In: B. Csáky Edit (szerk.): „A mindenséggel mérd magad!” *Tanulmányok József Attiláról*. Budapest: Akadémiai, 55-77.
- Dr. Rapaport Samu (1931). *Ideggyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása. Pszichoanalitikai tanulmány*. Budapest: Lélekkutatás.
- Reich, Wilhelm (1933a). *Charakteranalyse*. Wien: Sexpol.
- Reich, Wilhelm (1933b). *Massenpsychologie des Faschismus*. Koppenhagen, Prag, Zürich: Verlag für Sexualpolitik.
- Reich, Wilhelm (1934a). A nemzetiszocializmus propagandája és a kampóskereszt. *Korunk*, 212-215.
- Reich, Wilhelm (1934b). *Was ist Klassenbewusstsein?* Koppenhagen: Verlag für Sexualpolitik.
- Reich, Wilhelm (1935). Pszichoanalízis és szocializmus. *Emberismeret* („A pszichoanalízis mellett és ellen”), 2(1): 67-73.
- Reich, Wilhelm (1936/1986). *The Sexual Revolution*. New York: Farrar Straus and Giroux.
- Reich, Wilhelm (1983). A Szexuálpolitikai Szövetség platformja. *Medvetánc*, 3(2-3): 187-191.
- Révai József (1974). *József Attila*. Budapest: Kossuth.
- Stoljarov, A. (1970). *Der Freudismus und die „Freudo-Marxisten”*. In: *Psychoanalyse und Marxismus. Dokumentation einer Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 287-310.
- Szántó Judit (1986). *Napló és visszaemlékezés*. S. a. r. Murányi Gábor. Szerk. Kelevéz Ágnes. Budapest: Múzsák, Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Székely Béla (1935). A mélylélektan szerepe a mai nevelésben. *Emberismeret* („A pszichoanalízis mellett és ellen”), 2(1): 78-86.
- Tverdota György (1987). *Ihlet és eszmélet. József Attila, a teremtő gondolkodás költője*. Budapest: Gondolat.
- Vas István (1983). *Nehéz szerelem*. Budapest: Szépirodalmi.
- Vágó Márta (1975). *József Attila*. Budapest: Szépirodalmi.